

PROCESGIDS

HOF VAN GELRE EN ZUTPHEN

HOOFDLIJNEN VAN HET PROCEDEREN IN CIVIELE ZAKEN



F. KEVERLING BUISMAN

Hof van Gelre en Zutphen

Procesgidsen

- 1 Staatse Raad van Brabant
- 2 Hof van Friesland
- 3 Etstoel van Drenthe
- 4 Hoofdmannenkamer (sinds 1749 Hoge Justitiekamer van
Stad en Lande van Groningen)
- 5 Hoge Raad voor Holland, Zeeland en West-Friesland
- 6 Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg
- 7 Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland
- 8 Klaring van Overijssel
- 9 Soevereine Raad te Roermond, het Justiz Collegium te Geldern
en het Staats Hof van Gelre te Venlo
- 10 Hof van Utrecht
- 11 Hof van Gelre en Zutphen

De serie 'Procesgidsen' is een initiatief van de Stichting Oud-Vaderlands Recht (OVR) en staat onder redactie van een Begeleidingscommissie, bestaande uit dr. P. Brood, mr. T.J.M. Kolfshoten † en prof.mr. C.H. van Rhee.

PROCESGIDS

HOF VAN GELRE EN ZUTPHEN

Hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken

F. Keverling Buisman



Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van
de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Afbeelding op het omslag:
Cachet of secreet zegel van het Hof van Gelderland, 1711, met als randschrift
‘Secreet zegel des Furstend. Gelre en Graafsch. Zutph.’

ISBN 9789087045555

© 2022 Stichting OVR en
Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

Typografie Rombus, Hilversum

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	7
1 Oorsprong en ontwikkeling van het Hof	9
1.1 De Habsburgse periode (1543-1578/81)	9
1.2 Het Hof ten tijde van de Republiek (tot 1795)	16
1.3 Het Hof na de Bataafse Revolutie (1795-1811)	29
2 Bestuurlijke en rechterlijke organisatie in Gelre	33
2.1 Inleiding	33
2.2 Korte beschrijving van de gewestelijke bestuurlijke organisatie	35
2.3 De organisatie van de rechtspraak	36
3 Ontwikkeling van de competentie	42
3.1 Het Hof van Gelre en Zutphen, 1544-1581	42
3.2 Het Hof vanaf 1581 tot 1795	47
3.3 Na de Bataafse Revolutie	50
3.4 De competentie van het Hof in criminele zaken vanaf de late zestiende eeuw	51
4 Regeling en handleidingen voor het procesrecht	56
4.1 Inleiding	56
4.2 De eerste reglementering	56
4.3 De regelingen voor appel en revisie	62
5 De advocatuur	66
5.1 Inleiding	66
5.2 ‘Volmachtigden’ en advocaten	67
5.3 De Ordonnantie op de advocaten van 1610	70
5.4 De toelating als advocaat bij het Hof	72
5.5 Andere toelatingseisen	73
6 Hoofdlijnen van de procesgang bij het Hof	75
6.1 In eerste aanleg	75
6.2 De gang van zaken bij appel en revisie	96

7	Een proces in eerste aanleg	101
7.1	De aanleiding tot het proces	101
7.2	De aanvang van het proces	103
8	Een proces in hoger beroep	114
9	Literatuur en archieven	127
9.1	Literatuur	127
9.2	Archieven	130
9.3	Aanbevolen literatuur	133
10	Glossarium	137

VOORWOORD

Deze procesgids is de een na laatste in een reeks van gidsen met betrekking tot de procesgang in civiele zaken bij de gewestelijke justitiehoven ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De gidsen zijn het resultaat van een initiatief van de Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Zij zijn met name bedoeld om de gebruikers van de archieven van de hoven ten dienste te zijn. In de gidsen wordt in kort bestek inzicht gegeven in de gang van zaken bij het voeren van processen in eerste aanleg en in hoger beroep bij de gerechtshoven, mede aan de hand van enkele voorbeelden. De nadruk ligt op de achttiende eeuw.

Het Hof van Gelre en Zutphen was van het midden van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw de hoogste rechterlijke instantie voor het hertogdom en later het gewest Gelre en Zutphen, met een zich steeds verder uitbreidende competentie in civiele en criminele zaken. Het was daarnaast de instelling die in die tijd als dagelijks bestuur functioneerde, een functie die bij andere gewesten door een afzonderlijk college van Gedeputeerde Staten werd vervuld. Die dubbelfunctie was een uitzondering binnen het staatsbestel van de Republiek, net zoals de bijzondere staatskundige structuur van het gewest dat was, met zijn zelfstandig opererende kwartieren. Aan de institutionele geschiedenis van het Hof is in de literatuur – vooral sinds het laatste kwart van de vorige eeuw – veel aandacht geschonken, waarbij de nadruk sterk lag op de ontwikkelingen in de tweede helft van de zestiende eeuw, en in mindere mate op de zeventiende en achttiende eeuw. De voltooiing van de inventarisatie van het archief van het Hof in 1978, en dan met name de uitvoerige inleiding van mevrouw dr. A.J. Maris daarop, heeft aan deze aandacht in belangrijke mate bijgedragen.¹

Aan het functioneren van het Hof als rechtsprekende instelling in civiele zaken is echter relatief weinig aandacht geschonken, hoewel in tal van publicaties wel van sententies van het Hof en bij processen gebruikte documenten ruim gebruik gemaakt is. De procedurele kant van de processen bleef bij de beschrijvingen echter grotendeels buiten beeld. Juist daarover gaat deze procesgids.

In het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw werd een eerste stap gezet om de procesgang bij het Hof van Gelre en Zutphen beter in beeld te krijgen. Een van

1 A.J. Maris, *Het archief van het Hof van Gelre (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811), Eerste deel Inleiding/Een geschiedkundig overzicht, gevolgd door Naamlijst van Stadhouders, Kanseliers, Raden en verdere functionarissen* (Arnhem 1978), als onderdeel van de driedelige inventaris van het archief van de hand van A.J. Maris en H.L. Driessen†, Arnhem 1973-1978. Deze inleiding wordt verder in de noten aangeduid als Maris, *Inleiding*.

de chartermeesters bij het toenmalige Rijksarchief in Gelderland, drs. H.J.A.H.G. (Harrie-Jan) Metselaars, startte namelijk in 1973 een onderzoek in die richting, met het oog op een eventuele promotie bij de net in Nijmegen benoemde hoogleraar rechtsgeschiedenis prof. mr. O. Moorman van Kappen. Hij stelde daartoe een overzicht samen van de literatuur en (archief)bronnen.² Door een verandering van werkkring heeft deze aanzet indertijd geen vervolg gekregen, maar zijn aantekeningen hebben aan de basis gestaan van deze gids. De eer om de eerste te zijn geweest die zich inhoudelijk met de procesgang bij het Hof heeft beziggehouden, komt aan drs. Maarten Gubbels toe. Hij publiceerde in 2010 een artikel over de civiele procesgang in eerste aanleg bij het Hof in de zestiende eeuw. Zijn aandacht richtte zich weliswaar vooral op de zestiende eeuw, maar hij geeft in zijn artikel ook belangwekkende informatie over latere procedurele regelingen uit het einde van de zeventiende eeuw. Voor deze gids is zijn studie een belangrijke bouwsteen geweest. Voor zijn commentaar op de concept-versie van deze gids ben ik hem zeer erkentelijk.

De regelingen ten aanzien van de procesgang bij het Hof kunnen gekend worden uit de formele regelgeving en uit de handleidingen voor de procedurele praktijk. De formele regelgevingen in de vorm van ordonnanties in gedrukte vorm dateren voornamelijk uit de achttiende eeuw, maar er zijn er in handschrift ook uit de zestiende en late zeventiende eeuw bewaard gebleven waarvan de formele status niet vaststaat, dus ook niet of ze van kracht zijn geweest. Omstreeks 1700 is een praktische handleiding over de procesgang opgemaakt ten behoeve van advocaten, die in manuscript in uiteenlopende versies tot ons is gekomen. Niet alle procedurele aspecten kunnen echter uit deze bronnen worden afgeleid, zodat sommige stappen alleen via nader onderzoek in de vele duizenden bewaard gebleven procesdossiers in eerste aanleg en in hoger beroep aan het licht gebracht kunnen worden. Daarom ook draagt deze gids in sommige opzichten een tentatief karakter.

In het navolgende gaan we eerst in op een aantal aspecten aangaande de oorsprong en ontwikkeling van het Hof (hoofdstuk 1) en de plaats van het Hof binnen de gecompliceerde bestuurlijke en rechterlijke organisatie van het gewest (hoofdstuk 2). De ontwikkeling van de competentie van het Hof, ook in criminele zaken, komt aan de orde in hoofdstuk 3. Hoofdstuk 4 gaat nader in op de formele en informele regelingen en handleidingen voor het procesrecht, terwijl de advocatuur in hoofdstuk 5 de revue passeert. De hoofdlijnen van het procesrecht in de diverse instanties worden beschreven in hoofdstuk 6. Hoofdstuk 7 behandelt een zaak in eerste aanleg, met betrekking tot een inbreuk op een stedelijk privilege van het stadje Borculo. Een geschil over een achterstallige betaling uit de heerlijkheid Bredevoort (in de Achterhoek), dat in hoger beroep bij het Hof terecht komt, met tal van procedurele aspecten, komt aan de orde in hoofdstuk 8. De gids wordt afgesloten met een hoofdstukje over de beschikbare archieven en literatuur, en een glossarium van regelmatig terugkerende termen.

2 Gelders Archief (verder aangeduid als GldA), Archief Rijksarchief Gelderland, inv. no. 304.

1 OORSPRONG EN ONTWIKKELING VAN HET HOF

Het Hof van Gelre en Zutphen bestond in de achttiende eeuw uit negen ordinaris raadsheren en drie extra-ordinaris raadsheren. Het voorzitterschap werd oorspronkelijk bekleed door de kanselier, maar hoewel die functie formeel bleef bestaan, werd hij al sinds 1632 al niet meer vervuld. Het voorzitterschap werd daarom bekleed door de eerste en oudste raadsheer; dat kon ook een extra-ordinaris raad zijn. Er fungeerde een procureur-generaal, 'momber' genoemd, die als openbaar ministerie en als landsadvocaat optrad. Hij had een substituut-momber naast zich. Ook de griffier, die het secretariaat van het Hof voerde, had een adjunct- of substituut-griffier. Verder bestond het personeel van het Hof uit griffieklerken, een deurwaarder, meerdere lopende en rijdende boden, een gevangenisbewaarder, een medicus en een beul en zijn assistent. Het Hof was in die tijd gevestigd in Arnhem, in enkele gebouwen aan de oostzijde van de (Oude) Markt. De ontwikkeling en de personeelssamenstelling van het Hof vanaf het begin in 1543/4 wordt in het navolgende besproken.

1.1 De Habsburgse periode (1543-1578/81)¹

De Kanselarij, het Hof en de Leenkamer

De oorsprong van het Hof van Gelre en Zutphen ligt in het Tractaat van Venlo van 12 september 1543. Na de onderwerping van hertog Willem II van Kleef, Gulik, Berg, Gelre en Zutphen aan keizer Karel V bij het Verdrag van Venlo (7 september) kwam enkele dagen later het Tractaat van Venlo tot stand, waarin de verhouding tussen de nieuwe landsheer en zijn onderzaten opnieuw geregeld werd. Karel V belooft in dat Tractaat alle oude privileges en gewoonten van het gewest te zullen eerbiedigen, een op zich zeer gebruikelijke gang van zaken als er een nieuwe landsheer aantreedt. Het Tractaat bevat echter nog een negental bijzondere voorwaarden – in het stuk 'articulen' genoemd – in verband met de erkenning van Karel V als nieuwe hertog van Gelre en graaf van Zutphen. Het zijn juist die voorwaarden, waaraan het Tractaat

1 Deze paragraaf is in hoofdzaak gebaseerd op: W. van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', 32-46; Ke-verling Buisman, 'Het Tractaat van Venlo', 247-276; Maris, *Inleiding*, 4-12. Voor de volledige titels wordt verwezen naar de paragraaf 'Aanbevolen literatuur' (p. 133-136). Voorts ook: W. Jappe Alberts, 'Gelderland van 1543-1566', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland, 1543-1795* (Zutphen 1975), 79-90 en F. Ke-verling Buisman, 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre', 59-61.

zijn faam ontleent en waarop zijn uitzonderlijke positie in de Gelderse staatkundige geschiedenis is gebaseerd. In dat Tractaat werd de oprichting van een Kanselarij aangekondigd, een instelling die de net benoemde stadhouder René van Chalon, prins van Oranje, bij zou moeten staan bij de uitoefening van zijn bestuurlijke en rechtsprekende taken. Bij die kanselarij zou iedereen zijn recht moeten kunnen halen, als uitvloeisel waarvan begin 1544 het 'Hof van Gelre en Zutphen' tot stand kwam, als hoogste organisatie voor bestuur en rechtspraak binnen het gewest. Verder werd in het Tractaat vastgelegd dat de nieuw aan te stellen ambtenaren op gewestelijk, regionaal/kwartierlijk en lokaal niveau de landstaal moesten spreken en hun functie daadwerkelijk binnen de Gelderse grenzen moesten uitoefenen.

De Kanselier en de eerste raadsheren

De kanselarij die het Hof bij zijn werkzaamheden moest ondersteunen, werd door een aantal benoemingen en andere maatregelen in belangrijke mate op Bourgondisch-Habsburgse c.q. Brusselse leest geschoeid. Formeel bestond het Hof uit de stadhouder, als voorzitter, de kanselier en enkele raden, plus het secretariaat. Daar de stadhouder vaak afwezig was, kwam de leiding in handen van de kanselier, die daardoor uitgroeide tot de centrale figuur in de Hof-organisatie. Hij bekleedde een dubbelfunctie: als plaatsvervanger van de stadhouder was hij de president van het Hof, maar hij stond ook aan het hoofd van de kanselarij, het secretariaat van het bestuursapparaat in Arnhem. De eerste die in oktober 1543 in die functie benoemd werd, was mr. Joost Sasbout, afkomstig van het Hof van Holland.²

Begin 1544 werden de eerste twee ordinaris raadsheren aangesteld, te weten mr. Adrien Nicolaï en dr. Johan van der Straten (ook Stratius genoemd), die beiden hun sporen verdiend hadden in het Habsburgse rechtswezen. Nicolaï was bijvoorbeeld eerder meester van de requesten van de Grote Raad van Mechelen geweest. Hij zou Sasbout in 1546 als kanselier opvolgen en tot zijn dood (1568) in functie blijven. Het Brusselse element werd in diezelfde fase verder versterkt door de benoeming van de extra-ordinaris secretaris van de Geheime Raad in Brussel, mr. Jean Baptiste Berty, tot eerste secretaris van de kanselarij. Al die benoemingen stonden op gespannen voet met het Tractaat, omdat het vreemdelingen betrof en geen Geldersen.

De belofte in het Tractaat om bij voorkeur personen als raadsheer aan te stellen met kennis van het inheemse recht en gewoonten werd echter in maart 1544 nagekomen: uit ieder der (toen nog) vier Gelderse kwartieren werd één riddermatige benoemd. Deze waren geen beroepsjuristen en werden vanwege hun kennis van het lokale en regionale recht aangeduid als costumiere raden, die bovendien landgenoten waren en geen vreemdelingen. Die benoemingen werkten ook daarom gunstig uit, omdat de beroepsjuristen (op dat moment de kanselier en twee raden) in de minderheid waren; men meende dat de Gelderse belangen nu beter gewaarborgd zouden zijn. De uitbreiding van het aantal beroepsjuristen tussen 1546 en 1553 in

² Maarten Gubbels, 'Joost Sasbout, 1487-1546, topambtenaar en kanselier', in: I.D. Jacobs e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland 10* (Hilversum 2014), 137-141.



De oostzijde van de Groote Markt te Arnhem in het midden van de achttiende eeuw, met links het gebouw van het Hof. Foto: Gelders Archief.

het Hof van twee tot zes zou de balans echter weer naar de andere kant doen doorslaan. De interpretatie van de bepalingen van het Tractaat zou tot de afzwering van Philips II in 1581 blijvend leiden tot spanningen tussen het oppergezag in Brussel (en zijn verlengstuk in Gelre, het Hof) en de Gelderse Staten.³

Het Hof kende twee hoofdtaken, die enerzijds een omvangrijke bestuurlijke component omvatten en anderzijds rechtsprekende bevoegdheden inhielden. Het Hof werd bij die taken ondersteund door de kanselarij, die daardoor feitelijk het bestuurlijk en administratief centrum van het gewest werd en in die zin het voormalige hertogelijke hof als het ware verving. Tot de werkzaamheden van het Hof werden verder ook de activiteiten van de Leenkamer gerekend, de instelling die het grote complex leengoederen dat oorspronkelijk aan de hertogen had toebehoord en nu bij de landsheer administratief in beheer was, onder zich had. De stadhouder fungeerde formeel als leenstadhouder die namens de leenheer de lenen aan de nieuwe leenmannen uitgaf, maar door zijn veelvuldige afwezigheid werd die taak in praktijk vervuld door de leengriffier, de tweede secretaris van de Kanselarij.

Voor de ondersteuning bij al deze werkzaamheden werd binnen de kanselarij een secretariaat ingericht, waarbij drie verschillende secretarissen actief waren. De eerste secretaris van de kanselarij was de griffier van het Hof. Deze had met name de administratie betreffende justitie en wetgeving onder zich. De boven al genoemde mr. Jean Baptista Berty was de eerste die de functie vervulde. De tweede secretaris of leengriffier voerde in hoofdzaak de administratie over de lenen, zoals hierboven is aangeduid. De derde secretaris, tevens secretaris van de Rekeningen en charterbe-

³ Weliswaar verouderd maar toch nuttig is hiervoor: A. Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Werken Gelre, no.10), Arnhem 1913.

waarder, was betrokken bij de controle van de rekeningen (tot 1559) en verantwoordelijk voor het bewaren van het merendeel van de charters en andere documenten in de kanselarij. Deze derde secretaris combineerde zijn ambt met dat van conciërge van de kanselarij, in welke functie hij verantwoordelijk was voor het in goede en werkbare staat houden van het regeringsgebouw. Hij had derhalve een belangrijke ondersteunde functie voor de hele kanselarij. Hij was als ‘charterbewaarder’ verantwoordelijk voor de archiefzorg, en dan met name van de rekeningen, registers en oude charters.

Degenen die kort na de overgang in genoemde functies benoemd werden, respectievelijk mr. Johan Schenk en mr. Johan Bell, waren ook al onder de vorige hertog werkzaam geweest, zodat er in dit opzicht toch nog wel van enige continuïteit sprake was. Daarnaast ging er een ‘momber’ fungeren, waarover hier onder meer. Voorts waren er ten behoeve van de kanselarij verscheidene klerken, een deurwaarder en meerdere boden te voet en te paard werkzaam.

De momber

De functie van de momber (procureur-generaal) verdient apart aandacht: het hertogdom had nooit een dergelijke functionaris gekend, zodat de nieuwe landsheer pas na enig aarzelen, in het najaar van 1546, met de aanstelling van mr. Joost van Cranevelt tot raad en momber die stap durfde te zetten. Een momber is eigenlijk een voogd, die in dit geval tot taak had de rechten en de hoogheid van Karel V als hertog van Gelre en graaf van Zutphen te bewaren en te verdedigen. Hij was ten eerste belast met de vervolging van criminele zaken, voor zover het Hof daarin bevoegd was, als openbaar ministerie. Hij kon hierbij echter alleen optreden op last van het Hof. Daarnaast was de momber bevoegd op te treden als partij in geschillen of processen met betrekking tot de domeinen en hoogheidsrechten in Gelre en Zutphen. De momber kon in dit kader zowel voor het Hof als voor de lagere gerechten optreden. Hij kon in civiele zaken aanvankelijk echter alleen fungeren op bevel van de Raad van Financiën te Brussel en – na 1559 – van de Rekenkamer voor Gelre en Zutphen. Tien jaar later, in 1569, werd er voor het eerst een instructie voor de momber opgesteld, uitgevaardigd door landvoogd Alva in Brussel.⁴ Bijzonder is dat de momber ook als raadsheer in het Hof zitting kon hebben, een situatie die tot het begin van de zeventiende eeuw geduurd heeft. Hij had daartoe toegang tot de Raad en kon aan de beraadslagingen deelnemen en meestemmen, tenzij het zaken betrof die de domeinen en hoogheidsrechten van de landsvorst aangingen. Vanaf 1563/4 is er ook van een substituut-momber sprake, in eerste instantie tot 1578 en daarna weer vanaf 1608.⁵

4 Gepubliceerd door: J.S. van Veen, ‘De werkkring van den momber (instructie van den hertog van Alva voor Mr. J. Wrth, raad en momber van Gelre en Zutphen van 13 juli 1569)’, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 9 (1906), 368-370. De *Bijdragen en Mededelingen Gelre* worden verder in de noten aangeduid als: *BM Gelre*.

5 Maris, *Inleiding*, 352.

De Kanselarij Ordonnantie

Zeer belangrijk was dat er in het verlengde van de eerste benoemingen in het Hof en de kanselarij een instructie voor het Hof tot stand werd gebracht. Deze instructie, met een wat misleidende titel ‘Kanselarij Ordonnantie’ genoemd, werd op 20 oktober 1547 uitgevaardigd. Hierin werden de bevoegdheden en werking van het college van stadhouder, kanselier en raden geregeld. De plaats van uitvaardiging, Brussel, laat duidelijk zien uit welke hoek de wind in dit opzicht woei: het was een product van de centrale regering in Brussel en zonder inspraak of medewerking van de Geldersen tot stand gekomen. De instructie gaat er vanuit dat het Hof als eenheid functioneert, als één rechtspersoon. Dat heeft tot gevolg dat de taken van de afzonderlijke leden van het Hof (met uitzondering van de momber) niet apart beschreven werden.

De wijze waarop de Kanselarij Ordonnantie tot stand gekomen was vormde voor de Geldersen een steen des aanstoets. Vooral de Staten van het gewest lieten dan ook niet na hun bezwaren tegen die gang van zaken naar voren te brengen, maar vonden daarbij weinig gehoor. Toch was de centrale regering in Brussel wel genoodzaakt om zich beter met de Staten te verstaan, omdat zij de Staten nodig had om toestemming voor de buitengewone bedden te verkrijgen, vooral om extra middelen voor de oorlogsvoering te verwerven. In 1555/56 kregen de Staten van de kwartieren de gelegenheid hun grieven tegen de stadhouder, het Hof en de Kanselarij Ordonnantie op papier te zetten, om deze op een landdag gezamenlijk met vertegenwoordigers van de landsheer (toen Philips II) te bespreken. Hoewel er uitvoerig stukken gewisseld werden over de twaalf belangrijkste bezwaren, is er uiteindelijk nauwelijks iets aan de situatie veranderd. Toch hadden de onenigheden tussen de landsheer/landvoogd(es), de centrale regering in Brussel en het Hof enerzijds en de Staten anderzijds uiteindelijk tot resultaat dat er in 1565/66 een concept voor een herziene Kanselarij Ordonnantie tot stand kwam, dat aan de landvoogdes ter homologatie werd aangeboden. Ditzelfde gold ook voor de concept-landrechten, die voor de kwartieren Roermond, Zutphen en Veluwe waren opgesteld. Geen van deze concepten zou echter een formele status verkrijgen, daar de beeldenstorm en de komst van Alva als landvoogd roet in het eten gooiden. Pas na de omzetting van het Hof in een Staatse instelling (1578) en de afzwering van Philips II (1581) konden – in een steeds zelfstandiger gewest – die concepten weer te voorschijn gehaald en voor invoering geschikt gemaakt worden.

Taken van het Hof

Het Hof vervulde in de eerste decennia van zijn bestaan een opvallende intermediaire rol tussen de centrale regering in Brussel en de gewestelijke Staten, de bestuurders op het lokale niveau in de steden en de kwartieren, getuige de uitgebreide correspondentie tussen het Hof en de centrale regering over allerlei lokale en regionale aangelegenheden. De machtspositie van het Hof werd versterkt doordat Geldersen – gewend als zij nu eenmaal waren om hun problemen binnen het eigen gewest op te lossen – aan dat Hof nogal wat kwesties gingen voorleggen. Daardoor kwam het

Hof in de positie dat het enerzijds kon bepalen welke interne Gelderse problemen het aan de Brusselse regering wilde rapporteren, maar anderzijds invloed kon uitoefenen op de vraag of de door Brussel gewenste maatregelen niet in strijd zouden zijn met de gewestelijke of lokale privileges, en vervolgens of het politiek verstandig was dergelijke besluiten uit te vaardigen.

De werkzaamheden van het Hof vielen, zoals al gezegd, formeel in twee elementen uiteen: enerzijds was er een bestuurlijke taak als college van advies en bijstand van de stadhouder. Tot deze bestuurlijke taak behoorden de meest uiteenlopende kwesties, zoals die over de organisatie (en het uitschrijven) van de Landdagen, financiële aangelegenheden (beden en heffingen), kerkelijke zaken, de aanstelling van functionarissen, het beheer van in beslag genomen goederen en het beheer van domeinen en waterstaatsaangelegenheden. Het Hof vervulde geen functie met betrekking tot de eigen gewestelijke financiën: het toezicht daarop vond aanvankelijk plaats door speciaal daartoe in Brussel aangestelde functionarissen, een procedure waartegen veel verzet ontstond. In 1559 werd daarom in Arnhem een eigen Gelderse Rekenkamer in het leven geroepen, zowel voor het afhoren van de rekeningen als het beheer van de landsheerlijke domeinen. Die laatste taak ging ten koste van het aanvankelijke takenpakket van het Hof.

Anderzijds had het Hof een justitiële taak, als uitvloeisel van de vroegere competenties van de hertog en zijn raden op dit punt, te weten een beperkte rol bij de rechtspraak in eerste aanleg en enig toezicht op de rechtspraak van de lagere rechtbanken. Ook mochten Geldersen hun geschillen met voorbijgaan van de lagere rechtbanken direct aan het Hof voorleggen, een bevoegdheid waarvan direct in ruime mate gebruik van gemaakt is. Het Hof sprak recht in hoogste ressort. De toezegging van Karel V in artikel 4 van het Tractaat dat hij het Gelders '*ius de non evocando*' van keizer Hendrik VII uit 1310 zou bevestigen, had tot gevolg dat de Grote Raad van Mechelen niet bevoegd was in Gelderland gewezen vonnissen te behandelen in appel, revisie of cassatie. Het Hof van Gelre en Zutphen beschouwde zich als 'soverein' Hof, dat bij arrest vonniste. De Kanselarij werd in de praktijk al snel aangeduid als 'Raad van (of in) Gelderland' en ook als 'het Hof', welke laatste benaming op den duur als enige in gebruik bleef.

De combinatie van bestuurlijke en rechtsprekende taken in één bestuurlijk lichaam was in de tijd vóór de scheiding der machten geen ongebruikelijke fenomeen. Wel bijzonder is het dat deze combinatie ná de afzwering van Philips II in 1581 en de verwerving van de gewestelijke soevereiniteit door de Gelderse Staten in stand gebleven is. In de meeste andere opstandige gewesten kwam er naast een zelfstandig Hof van Justitie een aparte bestuurlijke organisatie tot stand voor bestuurszaken, vaak aangeduid als Gedeputeerde Staten of Gecommitteerde Raden. Ondanks meerdere pogingen om ook in Gelderland een dergelijk instituut in te stellen, is dit nooit gelukt, vooral door de gecompliceerde besluitvorming binnen het gewest.⁶ Dat betekent dat het Hof van Gelre en Zutphen tot het einde van de Republiek, in 1795, het hoogste bestuurlijke én rechterlijke orgaan in het gewest is gebleven.

6 Keverling Buisman, 'Gemeine landtsregierung', passim.

Uitbreiding van het aantal raden

Het rechtsgeleerde element in het Hof werd in de jaren na 1544 steeds verder versterkt, zoals door de benoeming van de momber in 1546 en de uitbreiding van het aantal rechtsgeleerde raden. Daardoor zou het Hof in meerderheid uit universitair opgeleide juristen gaan bestaan, die niet uit Gelderland afkomstig waren, hetgeen door de Geldersen met wantrouwen werd gezien. Hun aantal zou in 1553 oplopen tot zes (inclusief de momber), waartegenover maar vier costumiere raden stonden. Het totaal aantal raden in het Hof was nergens vastgelegd, zodat hun aantal kon fluctueren. Dit verschil werd vooral veroorzaakt door de ontwikkeling met betrekking tot de costumiere raden, daar het aantal rechtsgeleerde rechters redelijk constant bleef. Die werden bij vertrek of overlijden vrijwel direct vervangen, maar in de turbulente jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw was dat bij de costumiere raden niet het geval. Vanaf 1570 zat dr. Peter Appeldorn (costumiere raad vanwege het kwartier van Zutphen) als enige nog in het Hof. Pas in 1576 werden er vanuit de andere kwartieren weer costumiere raden benoemd. In dit jaar bestond het Hof uit de kanselier, zes raden ordinaris en vier costumiere raden, plus de momber en diens substituut.

Gelderland en de Opstand

Het gewest Gelre en Zutphen was vanaf 1566/67 meer en meer in het vaarwater van de Nederlandse Opstand terecht gekomen. In militair opzicht was het gewest strijd-toneel geworden; vanaf 1568 zouden er telkens invallen in Gelders gebied plaatsvinden. Doesburg en Doetinchem werden in 1572 door toedoen van graaf Willem van den Bergh voor de geuzen veroverd en wisselden sindsdien geregeld van bezetting. Ook de lotgevallen van Zutphen passen in dit stramien: telkens in handen van een andere bezetter. In het westen sloot Zaltbommel zich in 1572 aan bij de Opstand; de stad zou daarna regelmatig doelwit zijn van Spaanse offensieven. Politiek gezien was er sprake van repressie: in Arnhem werden in 1568 leden van de magistraat die verdacht werden van sympathie voor de Opstand of voor de nieuwe religieuze leer, daaruit door Alva verwijderd. Geen van de raadsheren van het Hof onderging dit lot, omdat zij de koning en de katholieke leer trouw waren. Die omstandigheid begon in de jaren daarna steeds lastiger te worden, daar de Staten een geheel andere koers gingen varen. Ook het optreden van de Raad van Beroerten ging niet ongemerkt aan Gelre voorbij; vooral werden veel inwoners van Nijmegen vervolgd en veroordeeld. In 1576 sloot het gewest Gelre en Zutphen zich aan bij de Pacificatie van Gent, het samenwerkingsverband van een aantal gewesten uit de Zuidelijke Nederlanden met de opstandelingen in Holland en Zeeland onder leiding van Willem van Oranje. Een volgende stap in de richting van aansluiting bij de Opstand was de benoeming van Jan van Nassau, broer van Willem van Oranje, in 1578 tot stadhouder. Hij bevorderde met kracht de introductie van het protestantisme en bewerkstelligde dat het gewest zich eind 1579 aansloot bij de Unie van Utrecht.

Het Hof van Gelre en Zutphen is van het midden van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw de hoogste rechterlijke instantie voor het hertogdom en later het gewest Gelre en Zutphen, zowel in civiele als in criminele zaken. Daarnaast functioneert het Hof als dagelijks bestuur van het gewest.

Het Hof heeft een belangrijk archief nagelaten. Deze Procesgids wijst de onderzoeker de weg in dat archief, een schatkist voor de Gelderse geschiedenis. Eerst wordt de bestuurlijke ontwikkeling in Gelre geschetst, waarbij de competentie van het Hof natuurlijk een grote rol speelt. Daarna komt de procesgang aan de orde en de functie die de advocatuur heeft. De civielrechtelijke procedures worden toegelicht met twee boeiende rechtszaken.

Prof.dr. F. Keverling Buisman is emeritus hoogleraar rechtsge-schiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en was lange tijd directeur van het Gelders Archief.

